

ROMUALD DERBIS

ZEWNETRZNA SWOBODA DZIAŁANIA A POCZUCIE SWOBODY WEWNĘTRZNEJ

Sytuacje, w których człowiek bywa różnią się stopniem swobody działania, co wpływa na przebieg jego zachowań. Pojęcia „uwarunkowania i następstwa swobody działania” są przedmiotem szczególnego zainteresowania w wielu współczesnych pracach teoretycznych i empirycznych z zakresu psychologii. Ale już wcześniej pisali na ten temat, na przykład Ach (1905, 1910, 1935) i Festinger (1957). Niestety rosnącej liczbie prac towarzyszy wzrost chaosu pojęciowego, utrudniający ich integrację teoretyczną, a tym samym obniżający wartość badań empirycznych w tej dziedzinie. Trudność tę wyraźnie odczułem w czasie poszukiwania uwarunkowań poczucia odpowiedzialności, które odnoszę między innymi do swobody działania. Nawiązując do zaproponowanego w dwóch poprzednich artykułach umieszczonych w tym zeszycie uporządkowania różnych koncepcji i definicji, związanych z problematyką wolności, swobody decyzji, czy swobody dostępu do celu zajmę się obecnie dokładniej wyłącznie związkiem między stopniem swobody zewnętrznej i poczuciem swobody wewnętrznej, które traktuję jako podstawę powstawania poczucia odpowiedzialności.

1. Główne wyniki analizy koncepcji swobody działania

Analizując pojęcia stosowane w koncepcjach swobody działania do jej zdefiniowania starałem się dokonać rekonstrukcji założeń tych koncepcji (por. poprzednie artykuły w tym zeszycie). Przyjąłem pojęcie „swoboda działania”, jako ogólniejsze od pojęcia „swoboda dostępu do celu”, proponowanego przez Acha (1935) i Steinera (1970) oraz od pojęcia „swoboda wyboru (decyzji)”, które stosują (zamiennie z pojęciem wolności) inni autorzy zajmujący się tą problematyką (por. np. Harvey, Harris, Barnes, 1975; Kruglanski, Cohen, 1974; Kofta, 1980, 1983).

Porównywane koncepcje w odniesieniu tak do pojęcia swobody działania jak i do jej uwarunkowań i następstw różnią się obrazem struktur esencjalnych i stanowią podstawę dla twierdzeń cząstkowych (por. Nowak, 1976). Inaczej mówiąc zachodzą między nimi tylko częściowe podobieństwa, co umożliwia definiowanie swobody działania w sposób właściwy dla pojęć posiadających rodzinę znaczeń (por. Wittgenstein, 1972). Zakresem takiego pojęcia jest — jak wiadomo — zbiór podzbiorów, połączonych częściowymi podobieństwami i tworzący dzięki nim rodzinę podzbiorów, a nie zbiór przedmiotów o cechach wspólnych wszystkim elementom zakresu i tylko im.

Można powiedzieć, że podzbiory należące do zakresu pojęcia swobody działania, zakresu uwarunkowań swobody działania oraz zakresu jej następstw mają każdorazowo postać definicji cząstkowych, przy czym żadna z tych definicji nie występuje we wszystkich koncepcjach dotyczących analizowanej problematyki.

W ramach trzech przyjętych płaszczyzn analizy na uwagę zasługują — moim zdaniem — następujące wyniki przydatne do modyfikacji pojęcia „swoboda działania” i jego operacjonalizacji.

Analiza struktury jakościowej i ilościowej pojęcia „swoboda działania” wykazała, że:

1. Zakresy pojęcia swoboda działania pokrywają się częściowo
 - a) po pierwsze, gdy uważa się, że swoboda wyboru zachodzi wtedy, kiedy różnica atrakcyjności alternatyw jest mała (por. Festinger, 1957; Brehm i Cohen, 1962; Steiner, 1970; Ajzen, 1971; Mills, wg Harvey i Johnston, 1973; Wicklung, wg Kofta, 1983; Kruglanski i Cohen, 1974; Kofta, 1980, 1983),
 - b) po drugie, gdy swobodę wyboru odnosi się do wyborów zgodnych z własnymi preferencjami (por. Ach, 1905, 1935; Kelley, 1967; Kruglanski i Cohen, 1974; Kofta, 1980, 1983).

2. Różne kryteria odróżniania sytuacji wyboru od innych sytuacji powodują występowanie czterech podstawowych sposobów rozumienia swobody wyboru jako skutku

- a) własności sytuacji (por. autorzy w punkcie 1a),
- b) poczucia zewnętrznego lub wewnętrznego przymusu (por. autorzy w punkcie 1b oraz Brehm, 1966, 1981 i Bem, 1967, 1972),
- c) relacji poziomu aspiracji i użyteczności (por. Steiner, 1970),
- d) relacji wolności przed i poddecyzyjnej (por. Festinger, 1957; Festinger i Carlsmith, 1959, Brehm, 1966, 1981; Wicklund, wg Kofta, 1983; Kiesler, 1971; Kofta, 1980, 1983).

Definicje Acha, Steinera, Kruglanskiego i Cohena oraz Kofty są wielokryteryjne. Ich wartość nie wynika koniecznie z większej ogólności, lecz polega na uwzględnieniu większej liczby zakresów, czyli na stworzeniu większej rodziny znaczeń pojęcia swoboda wyboru.

Analiza struktury jakościowej i ilościowej uwarunkowań swobody działania wykazuje, że:

1. Zakresy uwarunkowań swobody działania pokrywają się częściowo
a) gdy wzrost swobody wyboru jest skutkiem spadku różnicy atrakcyjności alternatyw (por. Ach, 1935; Festinger i Carlsmith, 1959; Brehm i Cohen, 1962; Kiesler, 1971, wg Kofta, 1983; Kofta, 1983),

b) gdy wzrost swobody wyboru jest skutkiem wzrostu zgodności decyzji z preferencjami (por. Ach, 1935; Kruglanski i Cohen, 1974; Kruglanski, 1975; Kofta, 1980, 1983).

2. Występuje duża liczba uwarunkowań dostrzeganych tylko przez jednego autora, słabo zweryfikowanych empirycznie.

3. Zmienność swobody działania, tak w odniesieniu do dostępności celu jak i w odniesieniu do swobody wyboru, uzależniana jest głównie od zmian natężenia uwarunkowań, stąd przyjmuje postać implikacji dotyczących związków ilościowych.

Analiza struktury jakościowej i ilościowej następstw swobody działania wykazała, że:

1. Zakresy następstw swobody działania rozpatrywane są tylko w odniesieniu do swobody wyboru i pokrywają się:

a) gdy wzrostowi swobody wyboru towarzyszy wzrost poczucia odpowiedzialności (por. Ach, 1910, 1935; Bem, 1967, 1972; Kiesler, wg Kofta, 1983; Cooper, 1971; Collins i Hoyt, 1972; Zimbardo, 1977; Kofta 1983; Zimny, 1984),

b) gdy wzrostowi swobody wyboru towarzyszy spadek wolności podczyjnej (por. Festinger, 1957, Brehm i Cohen, 1962; Wicklund, wg Kofta, 1983; Kofta, 1983).

2. W pracach na ten temat stosowany jest dychotomiczny podział sytuacji na sytuacje ze swobodą wyboru i sytuacje bez takiej swobody.

2. Implikacje wyników analizy koncepcji swobody działania

Próbując dyskutować z istniejącymi koncepcjami swobody działania, przy jednoczesnym krytycznym ich wykorzystaniu, przedstawię w kilku punktach pewne refleksje i propozycje powstałe w następstwie przeprowadzonej analizy.

1. Większość rozważań i badań nad swobodą działania prowadzi się w ramach teorii atrybucji.

2. Swoboda działania jest często weryfikowana empirycznie jako zmienna istotna dla opisu, wyjaśniania i przewidywania zachowań człowieka. Tym samym powstaje przesłanka dla założenia ontologicznego, że nasze działania są zróżnicowane co do stopnia swobody.

3. Pojęcie swobody działania jest szersze niż pojęcie swobody wyboru, swobody decyzji, czy dostępności celu. Stąd ono właśnie spośród wymienionych pojęć wydaje się najwłaściwsze do budowy ogólniejszych modeli zachowań człowieka.

4. Istnieje ogromne zróżnicowanie hipotetycznych determinant zmienności swobody działania. Dwie najczęściej występujące są teoretycznie bardzo odmienne, ale obie uzyskały potwierdzenie empiryczne. Chodzi tu o uzależnienie wzrostu swobody działania od wzrostu niepewności i wahań przed decyzją albo odwrotnie, od spadku wahań i niepewności, czyli od wzrostu pewności decyzji. W tej sytuacji zachodzi potrzeba tworzenia zmiennych umożliwiających porządkowanie i uogólnianie pojęć do tej pory stosowanych w związku z badaniami nad swobodą działania.

5. Swoboda działania, nazywana także wolnością działania (decyzji), bywa traktowana w literaturze bezpośrednio, przeżyciowo, jako określony stan świadomości, albo pośrednio, jako stan sytuacji.

Proponuję pogodzenie tych podejść przez wprowadzenie pojęcia swobody zewnętrznej, przynależnej sytuacji i swobody wewnętrznej, inaczej poczucia swobody, przynależności człowiekowi.

6. W operacjonalizacji swobody działania stosowane są dwie wartości (swoboda działania i jej brak), co może być istotną przyczyną rozbieżności wyników badań i przewidywań teoretycznych. Wynika stąd konieczność wielowartościowej operacjonalizacji swobody działania.

W związku z przedstawionymi propozycjami nasuwa się pytanie o relację między zewnętrzną swobodą działania i poczuciem swobody wewnętrznej oraz powstaje konieczność bliższego ich zdefiniowania.

Otóż z ogólnych założeń psychologii poznawczej wynika, że człowiek zachowuje się racjonalnie wtedy, gdy podejmuje decyzję zgodnie z własną oceną znaczenia określonych własności sytuacji. Znaczenie to wynika z wiedzy na temat praw natury i kultury (por. Zimny, 1984, w tym także skutków ich przekraczania oraz działań zgodnych z nimi i pozostaje w ścisłym związku przyczynowym z systemem wartości człowieka. Ocena znaczenia sytuacji, czyniona w stosunku do jej różnych własności, zawiera tym samym elementy emocjonalne, za pomocą których człowiek odczuwa swój stosunek do nich. Już Ach (1910) zauważył, a Dybowski (1928) w badaniach nad decyzjami potwierdził, że odczucia te ludzie umieszczają w różnych miejscach na skali muszą—powinieniem—chęć. Ponieważ własności sytuacji mają charakter obiektywny, stanowią tym samym o swobodzie zewnętrznej a poczucie swobody wewnętrznej ma charakter su-

biektywny, jest więc stanem świadomości, który zależy od spostrzeganej swobody zewnętrznej.

Inaczej mówiąc liczba własności sytuacji, w ramach których człowiek może dokonywać wyborów, stanowi o dostępności celu czyli o stopniu swobody zewnętrznej, a spostrzeganie tych możliwości stanowi o swobodzie wyboru, która w istocie jest poczuciem swobody wewnętrznej.

Dokładniej stopień swobody zewnętrznej znaczy tyle co stopień swobody dostępu do celu rozumiany jako liczba własności sytuacji zadaniowej, o których może decydować działający w niej podmiot. Przyjmuje pięć takich własności:

- 1) brak wszelkich wyborów,
- 2) wybór co do podjęcia albo niepodjęcia zadania,
- 3) wybór zadania,
- 4) wybór sposobu działania,
- 5) wybór partnera.

Stopień swobody zewnętrznej jest tym większy, im o większej liczbie własności podmiot może decydować. Gradację swobody zewnętrznej wprowadzam w miejsce dotychczasowego dychotomicznego traktowania zmiennej „swoboda działania”, które nie odpowiada rzeczywistym sytuacjom decyzyjnym.

Poczucie swobody wewnętrznej jest zmienną ciągłą a znaczy tyle, co stan świadomości, inaczej swoboda subiektywna, która rośnie wraz ze stopniem swobody zewnętrznej, o ile podmiot aprobuje cel działania i możliwość decydowania o poszczególnych własnościach sytuacji. Poczucie swobody wewnętrznej jest zmienną pośredniczącą między stopniem swobody zewnętrznej a następstwami znajdowania się w sytuacji o danym stopniu zewnętrznej swobody działania. Takim następstwem może być na przykład zachowanie odpowiedzialne, lecz nie jest to przedmiotem obecnego opracowania.

Sensowne wykorzystanie proponowanych pojęć wymaga empirycznego sprawdzenia związku między zmiennymi, których dotyczą.

3. Badania

W ramach szerszych badań nad związkiem swobody działania i poczucia odpowiedzialności starałem się także odpowiedzieć na pytanie — czy i jak poczucie swobody wewnętrznej zależy od stopnia swobody zewnętrznej? Oczekiwałem pozytywnej zależności liniowej z uwagi na niezbyt wysoką (pięć) liczbę własności, o których może decydować podmiot w tych badaniach. Być może większa ich liczba zmieniłaby postać zależności na kwadratową z uwagi na subiektywne przykre odczucia, jakie mogą towarzyszyć wyborom, w których liczba alternatyw przekracza możliwości

dyskryminacyjne podmiotu (por. Harvey i Jellison, wg Harvey, 1976). Z drugiej jednak strony przytoczone własności sytuacji zadaniowej uważam za podstawowe i sędzę, że wyszukiwanie większej ich liczby byłoby w warunkach eksperymentalnych nieco sztucznym zabiegiem.

Przyjmijmy oznaczenia:

a — zewnętrzna swoboda działania: zmienna o pięciu różnych wartościach charakterystycznych dla grup Gk, G1, G2, G3, G4;

b — poczucie swobody wewnętrznej: zmienna ciągła wtedy

$$H_0 : ba_k = ba_1 = ba_2 = ba_3 = ba_4$$

$$H_1 : ba_k < ba_1 < ba_2 < ba_3 < ba_4$$

Tak zapisana hipoteza statystyczna sprawdzana była dwukrotnie, raz dla działań indywidualnych, drugi raz dla działań zespołowych.

Metoda

Badania przeprowadzono na studentach WSP w Częstochowie. Grupy o poszczególnych wartościach zmiennej niezależnej powstały wg schematu losowania grup, które były grupami zajęciowymi na różnych kierunkach studiów. Przebadano 123 osoby, w tym 68 pracujących indywidualnie i 55 pracujących zespołowo.

Zmienną niezależną jest zewnętrzna swoboda wyboru, która ma charakter obiektywny i przybiera następujące wartości:

- 1 — brak wszelkich wyborów (Gk)
- 2 — możliwość dobrowolnego udziału w badaniach (G1)
- 3 — jak w 2 plus wybór rodzaju badania (G2)
- 4 — jak w 3 plus wybór sposobu osiągania wyniku (zespołowo lub samodzielnie), (G3)
- 5 — jak w 4 plus wybór sposobu doboru partnera (losowo narzucony lub wybrany po wylosowaniu kolejności prawa wyboru), (G4).

Oprócz grupy kontrolnej (Gk) każda inna odpowiadała na pytanie — „czy chcielibyście wziąć udział w badaniach związanych z konstruowaniem nowego testu?”. Propozycja ta była wynikiem zastosowania „Testu R” Z. Zimnego (1977), jako zadania do rozwiązania bez wyboru lub w celu dokonania wyboru i rozwiązania którejś z serii.

Zmienną zależną jest poczucie swobody wewnętrznej. O ile, jak przyjąłem, swoboda dostępu do celu, czyli stopień swobody zewnętrznej zależy od możliwości decydowania o własnościach sytuacji określonych jako wartości zmiennej niezależnej, to poczucie swobody wewnętrznej przejawia się w stopniu akceptacji: 1) samej aktywności, 2) rodzaju aktywności, 3) sposobu wykonania zadania, 4) sposobu doboru partnera.

Poczucie swobody wewnętrznej ma w pełni miejsce wtedy, kiedy podmiot akceptuje wszystkie wymienione wymiary działania i akceptuje

możliwość dokonywania wyborów, lub gdy spostrzeża swój własny cel działania. Pomiar poczucia swobody wewnętrznej opiera się na jego definicji operacyjnej, którą już przedstawiłem. W efekcie powstał kwestionariusz PS (poczucia swobody) uwzględniający stopnie akceptacji celu określone przez Acha (1910), jako nie całkiem wyraźne określenie stosunku podmiotu do celu, który ma realizować. Poczucie to przyjmuje jakąś wartość na skali muszę—powinieniem—chcę i wyraża wg Acha stosunek do wybranej alternatywy, a ponadto wg Zimnego (1984) stosunek „ja” do skutków zamierzonych i niezamierzonych realizacji alternatyw, tzn. muszę, powinieniem, chcę je zaakceptować. We wspomnianych już badaniach Dybowskiego (1928) osoby badane same ułożyły skalę aprobaty działania jako zhierarchizowany ciąg „muszę—powinieniem—trzeba—należy—chcę”.

Kwestionariusz PS

Poniżej znajdują się pytania, na które należy odpowiedzieć przekreślając najlepiej określające Ciebie miejsce na skali. Są to pytania od 1a do 1d. Liczba „0” na skali oznacza zawsze brak akceptacji, poczucie przy-
musu, natomiast liczba „4” akceptację maksymalną, poczucie swobody działania. Na pytanie 2 i 3 należy odpowiedzieć przekreślając właściwą dla siebie odpowiedź „nie” albo „tak”. Nie ma tutaj odpowiedzi dobrych ani złych, dlatego proszę o odpowiedzi szczerze.

1. W jakim stopniu akceptujesz wewnętrznie:

a) udział w badaniach	0	1	2	3	4
	muszę powin- trzeba należy chcę nieniem				

b) zadanie	0	1	2	3	4
	muszę powin- trzeba należy chcę nieniem				

c) sposób wykonania w (dwójce albo samo- dzielnie)	0	1	2	3	4
	muszę powin- trzeba należy chcę nieniem				

d) sposób doboru partnera (jeśli w dwójce)	0	1	2	3	4
	muszę powin- trzeba należy chcę nieniem				

2. Czy wzięwszy udział w badaniach znalazłeś w tym cel własny, który przez ten udział spodziewałeś się osiągnąć? nie tak
3. Czy osiągnięcie Twojego własnego celu zależało od osiągnięcia jak najlepszego wyniku? nie tak
4. Jeśli taki cel znalazłeś, to spróbuj go krótko i ogólnie określić

Poczucie swobody wewnętrznej mierzono w czasie oczekiwania osób badanych na wyniki rozwiązywania zadań „Testu R”.

Trafność kwestionariusza PS jest teoretyczna (definitywna). Mam świadomość ograniczonej wartości psychometrycznej stosowanych skal. Jest to zwłaszcza następstwem traktowania poczucia swobody wewnętrznej jako średniej ogółu oszacowań na skalach 1a—1c dla osób pracujących indywidualnie oraz 1a—1d dla osób pracujących zespołowo. Opierając się na wynikach badań Dybowskiego (1928) przyjąłem dodatkowe założenie o jednakowej odległości poszczególnych wartości na każdej skali.

Odpowiedzi na pytania 2, 3, 4 wymagają osobnego opracowania.

Kontrola zmiennych ubocznych

Zmienne uboczne kontrolowałem przez zastosowanie I i II zasady randomizacji i wprowadzenie do badań pomocnika nie zorientowanego w faktycznym celu anonimowo przeprowadzanych badań. Poczucie swobody nie wydaje się tutaj zależeć w sposób istotny od wpływu lęku przed oceną, na przykład dlatego, że nie podlega ono takiej społecznej klasyfikacji wartościującej, że jedna modalność poczucia swobody wewnętrznej jest lepsza od innej. Należy się raczej spodziewać, że osoby badane będą usiłowały uzyskać pozytywną ocenę lub uniknąć negatywnej w stosunku do rozwiązywania zadań. Wyniki tych zadań nie są jednak w ogóle brane pod uwagę.

W ramach procesu debriefing (odkłamania sytuacji eksperymentalnej), w około tydzień później, w formie dyskusji wyjaśniano osobom badanym cel badań oraz proszono o pisemne sformułowanie hipotez, które ich zdaniem były sprawdzane.

4. Wyniki

Wyjaśnienie wariacji zmiennej „poczucie swobody wewnętrznej” zmiennością stopnia swobody zewnętrznej.

Charakter skal do pomiaru poczucia swobody wewnętrznej skłania do zastosowania testu Kruskala-Wallisa (K-W) dla p ($p > 2$) prób niezależnych (por. Blalock, 1975, s. 295) z poprawką na rangi wiązane (Brzeziński,

Maruszewski, 1981, s. 62). W przypadku odrzucenia H_0 za pomocą testu K-W w celu ustalenia, które grupy różnią się od siebie stosowałem nieparametryczną analizę porównań wielokrotnych (APW) dla prób niezależnych (por. Brzeziński, Maruszewski, 1981, s. 72—74). W przypadku grup różnolicznych stosowałem porównanie grup parami za pomocą testu Wilcozona (W), (por. Blalock, 1975, s. 225). Dla działań indywidualnych, gdzie grupy były równoliczne, przeprowadziłem także analizę trendu zależności między zmiennymi (por. Brzeziński, Maruszewski, 1981, s. 68).

Działania indywidualne

Wyniki porównania grup o różnych wartościach stopnia swobody zewnętrznej pod kątem wartości poczucia swobody wewnętrznej wskazuje na ich silne zróżnicowanie. Dla $\alpha = 0,01$ statystyka $\chi^2 = 17,73$ przy $df = 4$, a po obliczeniu poprawki na rangi wiązane $\chi^2 = 19,78$. Inaczej mówiąc, zmiany stopnia swobody zewnętrznej pociągają zmiany poczucia swobody wewnętrznej. Tabela 1 zawiera wyniki zastosowania AWP pokazujące, które grupy różnią się statystycznie istotnie.

Grupa	G1	G2	G3	G4
Gk	17,8 +	14,5 —	12,3 —	26,4 +
G1		3,25 —	5,45 —	8,65 —
G2			2,2 —	11,9 —
G3				14,1 —

Tabela 1. Wyniki porównania poczucia swobody wewnętrznej dla działań indywidualnych za pomocą testu AWP

Table 1. Results of inward freedom comparison for individual actions with the help of AWP test.

Legenda:

Wartości liczbowe są bezwzględnymi wartościami różnic między przeciętnymi rangami w grupach porównawczych, inaczej empirycznymi wartościami rozstępu q' ($q' = [R_u - R_v]$).

„+” — różnica statystycznie istotna dla $\alpha = 0,05$ (odrzućenie H_0)

„—” — różnica statystycznie nieistotna (przyjęcie H_0).

Na 10 porównywanych par tylko dwie pary różnią się między sobą statystycznie istotnie. Są to Gk i G1 ($q' = 17,8$) oraz Gk i G4 ($q' = 26,4$).

Należy przypuszczać, że różnica w stopniu swobody zewnętrznej między G2 (zgoda na działanie i wybór zadania) a G3 (jak G2 plus wybór partnera) jest stosunkowo zbyt mała, aby osiągnąć w badaniach empirycznych poziom statystycznie istotny. Podobnie jest w przypadku różnicy między G1 a G3. Natomiast różnice poziomu poczucia swobody wewnętrznej występują wyraźnie w odpowiedzi na różnice między brakiem wszelkich wpływów a pojawieniem się jednego stopnia swobody zewnętrznej. Wiadać je właśnie w zestawieniu grup Gk i G1. Następnie pojawiają się, gdy stopień swobody zewnętrznej rośnie maksymalnie, czyli w zestawieniu Gk i G4.

Generalnie biorąc w działaniu indywidualnym szczególne znaczenie dla poczucia swobody wewnętrznej ma brak możliwości dokonywania wyborów i możliwości decydowania chociażby o jednym wymiarze sytuacji oraz możliwość decydowania o czterech wymiarach sytuacji.

Analiza trendu związku stopnia swobody zewnętrznej i poczucia swobody wewnętrznej wskazuje na jego liniowy charakter. Wartość empiryczna parametru Ψ wynosi odpowiednio: Ψ lin. = 47,35; Ψ kwad. = -6,25; Ψ kub. = -15,5. Wartość Var Ψ lin. = 212,5; Var Ψ kwad. = 297,5; Var Ψ kub. = 212,5. Dla $df = 4$ i alfa 0,05 = 9,488 można zbudować 95 procentowy przedział ufności nie zawierający zera, który wskazuje na zależność liniową obu zmiennych. Ma on postać $2,45 \leq \text{lin.} \leq 92,247$.

Działania zespołowe

Podobnie jak osoby pracujące indywidualnie, tak i osoby pracujące w dwójkach reagują silnie na zmianę stopnia swobody zewnętrznej zmianą poczucia swobody wewnętrznej. Różnice w poczuciu swobody wewnętrznej między grupami o różnych wartościach zmiennej niezależnej są statystycznie istotne nawet na poziomie alfa = 0,001 ($\chi^2 = 23,82$; $df = 4$).

Porównanie grup każda z każdą za pomocą testu W pokazuje, które grupy różnią się statystycznie istotnie (tabl. 2).

W działaniu zespołowym wszystkie grupy różnią się statystycznie istotnie od grupy kontrolnej. Oznacza to, że w stosunku do braku możliwości dokonywania wyborów każda możliwość wyboru określona poziomami zmiennej niezależnej powoduje statystycznie istotny wzrost poczucia swobody wewnętrznej. Następnie największe zróżnicowanie wykazuje G4, gdyż nie różni się statystycznie istotnie tylko od G2 ($R = 86$, $U = 31$, $U_p = 1,55$), co w świetle statystycznie istotnej różnicy G4 i G1 ($U = 71,5$) wskazywać może na błąd pomiaru. Tym samym w działaniu zespołowym także szczególne znaczenie dla poczucia swobody wewnętrznej ma brak możliwości dokonywania wyborów i możliwość decydowania o czterech wymiarach sytuacji.

Grupa	G1	G2	G3		G4	
Gk	74,5 +	66 +	55,5 —	0,5 +	55,5 +	
G1		31,5 (+)	62 —	33 —	71,5 +	
G2			34 —	16 —	86 —	31 —1,55
G3					23,5 —	14 + —2,79
Test	R	R	R	U	R	U _p

Tabela 2. Wyniki porównania poczucia swobody wewnętrznej dla działań zespołowych za pomocą testu W.

Table 2. Results of inward freedom comparison for group actions with the help of W test.

Legenda:

R — wynik testu W odniesiony bezpośrednio do tablic (Góralski, 1976, tab. VIII, s. 324)

U — wartość statystyki U

U_p — wartość statystyki U po obliczeniu poprawki na rangi wiązane „+” i „—”, jak w tablicy 1.

Na 10 porównywanych par nie różnią się statystycznie istotnie tylko trzy, a mianowicie: G1 i G3 (R=62, U=33), G2 i G3 (R=34, U=16) oraz G2i G4 (R=86, U=31, U_p=—1,55). Uzyskane wyniki ponownie wskazują, że wzrost liczby wymiarów zależnych decyzyjnie od podmiotu najwyraźniej wpływa na wzrost poczucia swobody wewnętrznej w przypadku przejścia od całkowitego nacisku do możliwości decydowania przynajmniej o jednym wymiarze sytuacji. Różnice między możliwością decydowania o dwóch wymiarach sytuacji a możliwością decydowania o trzech są słabiej zaznaczone w zmianach poczucia swobody wewnętrznej.

Wnioski o związku swobody zewnętrznej i wewnętrznej:

Stosunkowo spójny układ wyników badania działań indywidualnych i zespołowych umożliwia wyprowadzenie następujących wniosków:

1. Tak w działaniach indywidualnych jak i zespołowych (w dwójkach) stopień swobody zewnętrznej determinuje poczucie swobody wewnętrznej w sposób zgodny z hipotezą, co oznacza, że rosnącej swobodzie zew-

nętrznęj odpowiada wzrost poczucia swobody wewnętrznej. Jest to związek liniowy który,

dla działań indywidualnych ma postać
 $G_k < G_1, G_k = G_2, G_k = G_3, G_k < G_4$
potwierdzoną analizą trendu;

dla działań zespołowych ma postać
 $G_k < G_1 < G_2 < G_3 < G_4$

nie potwierdzoną analizą trendu z powodu różnej liczności grup.

2. Zależność poczucia swobody wewnętrznej od stopnia swobody zewnętrznej jest szczególnie silna w odniesieniu do sytuacji o zerowym stopniu swobody zewnętrznej (sytuacja nacisku, gdzie poczucie swobody wewnętrznej jest niskie), po czym statystycznie istotnie rośnie w sytuacji o jednym stopniu swobody zewnętrznej. Między sytuacjami z jednym stopniem i dwoma oraz trzema stopniami swobody zewnętrznej różnice są mniej ostre i ponownie poczucie swobody wewnętrznej rośnie przy czterech stopniach swobody zewnętrznej.

5. Dyskusja

Na pytanie o związek przyczynowy stopnia swobody zewnętrznej i poczucia swobody wewnętrznej można odpowiedzieć, że zależność wyrażona za pomocą weryfikowanej hipotezy nie jest fałszywa, tzn., że w działaniu indywidualnym i zespołowym wzrostowi stopnia swobody zewnętrznej odpowiada liniowy wzrost poczucia swobody wewnętrznej. Tym samym można wnosić o zasadności rozróżnienia stopnia swobody zewnętrznej i poczucia swobody wewnętrznej oraz o poprawnej ich operacjonalizacji. Zaletą kwestionariusza PS jest to, że stwarza on sytuację badawczą o małej podatności na wpływ aprobaty społecznej, ponieważ w rzeczywistych sytuacjach społecznych, w których działa człowiek, najczęściej egzekwuje się samo wykonanie zadania, a stopień jego wewnętrznej akceptacji nie jest przedmiotem zbytniego zainteresowania ze strony otoczenia, także to, że nie należy się zbytnio obawiać zakłócającego wpływu lęku przed oceną. Badania były anonimowe, a osoby badane nie mówiły po nich nawet spontanicznie, jako że bały się oceny swych odpowiedzi na pytania kwestionariusza. Należy zauważyć, że poczucie swobody wewnętrznej zostało odniesione do pewnej określonej klasy zachowań związanych z sytuacjami zadaniowymi dotyczącymi rozumienia i rozumowania. Tym samym ogólny charakter wyborów (dotyczących działania, zadania, partnera i sposobu doboru partnera) łączy się ze specyficzną klasą zachowań. Zależność stopnia swobody zewnętrznej i poczucia swobody wewnętrznej w innych typach sytuacji wymaga zapewne osobnego badania.

Uzyskane wyniki można rozpatrywać nie tylko ze względu na stopień swobody zewnętrznej, ale także ze względu na zmiany treści sytuacji związane ze zmianą stopnia. Istotne jest bowiem nie tylko to, o ilu wymiarach sytuacji decydujemy, ale także o czym decydujemy. Tak więc można powiedzieć np. (por. tabl. 1), że szczególne znaczenie dla poczucia swobody wewnętrznej osób działających indywidualnie ma, obok braku możliwości dokonywania wszelkich wyborów, nie wzrost liczby wyborów do czterech wymiarów sytuacji, ale możliwość wybrania sposobu doboru partnera, który wtedy (G4) jest możliwy. Podobnie można powiedzieć, że wzrost stopnia swobody zewnętrznej poprzez dodanie do możliwości wyboru zadania możliwości wyboru sposobu jego rozwiązania nie pociąga wzrostu poczucia swobody wewnętrznej (różnica między G1 i G2 nieistotna statystycznie). Brak wzrostu poczucia swobody wewnętrznej występuje także po dodaniu możliwości wyboru zadania i sposobu działania (G3) do wyboru podjęcia albo nie podjęcia działania (G1). W odniesieniu do działań zespołowych (tabl. 2) najważniejsza dla poczucia swobody wewnętrznej byłaby możliwość decydowania o podjęciu albo niepodjęciu działania, a następnie możliwość wyboru sposobu doboru partnera.

LITERATURA

- Ach N., 1905, *Über die Willenstätigkeit und das Denken*, Göttingen.
- Ach N., 1910, *Über den Willensakt und das Temperament*, Leipzig.
- Ach N., 1935, *Analyse des Willens*, Berlin.
- Ajzen I., 1971, *Attribution of dispositions to an actor: effects of perceived decision freedom and behavioral utilities*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 18, 144—156.
- Bem D., 1967, *Self-perception: an alternative interpretation of cognitive dissonance phenomena*, „Psychological Review”, 74, 183—200.
- Bem D., 1972, *Self-perception theory* w: Berkowitz L. (ed.), *Advances in experimental social psychology*, t. 6, New York, Academic Prtss.
- Białock H., 1975, *Statystyka dla socjologów*, Warszawa.
- Brehm J., 1966, *A theory of psychological reactance*, New York, Academic Press.
- Brehm J., 1981, *Psychological reactance, A theory of freedom and control*, New York Academic Press.
- Brehm J. i Cohen A. (eds.), 1962, *Explorations in cognitive dissonance*, New York, Willey.
- Brehm J., Jones R., 1970, *The effect of dissonance of surprise consequences*. *Journal of Experimental Social Psychology*, 6, 420—431.
- Brzeziński J., Maruszewski T., 1981, *Nieparametryczne analizy statystyczne w protoidealizacyjnym modelu nauki*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1, 59—75.

- Carnep R., 1936, 1933, 1934 (4), *Testability and meaning*, w: *Philosophy of sciences*, Collins B., Hoyt M., 1972, *Personal responsibility-for-consequences: An integration and extension of the „forced complicity” literature*, „*Journal of Experimental and Social Psychology*”, 8, 558—593.
- Cooper J., 1971, *Personal responsibility and cognitive dissonance: The role of foreseen consequences*, „*Journal of Personality and Social Psychology*”, 18, 354—363.
- Derbis R., *Pojęcie swobody działania*, „*Zeszyty Naukowe WSP Częstochowa*”, w niniejszym zbiorze.
- Dybowski M., 1928, *O typach woli*, w: Joteyko J. (red.), *Prace Psychologiczne*, nr 6, Warszawa.
- Elms A., Jenis J., 1969, *Content norm attitudes introduced by consonant versus dissonant conditions of whe - playing.*, *Journal of Experimental Research in Personality*, 17, 240—242.
- Festinger L., 1957, *A theory of cognitive dissonance*, New York, Harper and Row.
- Festinger L., Carlsmith J., 1959, *Cognitive consequences of forced complicity*, „*Journal of Abnormal and Social Psychology*”, 58, 203—210.
- Góralski A., 1976, *Metody opisy i wnioskowania statystycznego w psychologii*, Warszawa.
- Harvey J., Johnston S., 1973, *Determinations of the perception of choice*, „*Journal of Experimental Social Psychology*”, 9, 164—179.
- Harvey J., Harris B., Barnes R., 1975, *Actor-observer differences in the perceptions of responsibility and freedom*, „*Journal of Personality and Social Psychology*”, 32, 22—28.
- Harevy J., Harris B., Lightener J., 1979, *Perceived freedom as central concept in psychological theory and research*, w: Perlmutter L., Monty R., (eds.), *Choice and perceived control*, New York, Hillsdale, Erlbaum.
- Hollander E. P. (ed.), 1976, *Principles and methods of social psychology*, Oxford University Press. N. Y.
- Kane R., Joseph J., Tedeschi J., 1977, *Perceived freedom, aggression and responsibility, and the assignment of punishment*, „*Journal of Social Psychology*”, 103, 257—263.
- Kelley M., 1971, *Attribution in social interaction*, t. 6, Morristown, General Learning Press.
- Kofta M., 1980, *Freedom of choice and autonomus regulation: outline of a theory*, „*Polish Psychological Bulletin*”, 11, 13—21.
- Kofta M., 1983, *Wolność wyboru*, w: X. Gliszczyńska (red.), *Człowiek jako podmiot życia społecznego*, Ossolineum.
- Kofta M., Michałowska K., 1980, *Swoboda wyboru roli a odporność na nacisk społeczny*, *Studia Psychologiczne*, 2, 59—73.
- Kruglansky A., 1975, *The endogenous-exogenous partition in attribution theory*, „*Psychological Review*”, 82, 387—406.
- Kruglansky A., Cohen M., 1974, *Attribution freedom in the decision context: effects of the choice alternatives, degree of commitment and predecisional uncertainty*, „*Journal of Personality and Social Psychology*”, 30, 178—187.
- Luchins A., Luchins H., 1964, *The effect of degree of freedom of choice on learning and perception*, *Journal of Social Psychology*, 56, 187—205.

- Nowak I., 1976, *Prawda cząstkowa — prawda względna — prawda absolutna. Próba wprowadzenia porządkującego pojęcia prawdziwości esencjalnej*, w: *Teoria a rzeczywistość*, „Poznańskie Studia z Filozofii Nauki”, t. 1, Warszawa—Poznań.
- Nowak L., 1974, *Zasady marksistowskiej filozofii nauki. Próba systematycznej rekonstrukcji*, Warszawa—Poznań.
- Nowak L., 1979, *Problem adekwatności teorii w idealizacyjnej koncepcji nauki* w: *Konfrontacje i parafrazy*, Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, z. 4, Warszawa—Poznań.
- Nuttin J. M., 1982, *Kontrowersje wokół zmiany postaw PWN*, Warszawa.
- Pawłowski T., 1978, *Tworzenie pojęć i definiowanie w naukach humanistycznych*, Warszawa.
- Ronkeinen J. i inni, 1984, *Alternative methods of outcome acquisition in the behavioral choice model*. *Journal of Psychology*, 116, 73—79.
- Steiner I., 1970, *Perceived freedom*, w: Berkowitz L. (ed.), *Advances in experimental social psychology*, t. 5, New York, Academic Press.
- Wais I., 1979, *Postulat tolerancji w świetle idealizacyjnej koncepcji nauki*, w: *Konfrontacje, Parafrazy*, Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, z. 4, Warszawa—Poznań.
- Wolster E., 1966, *Assignment of responsibility for an accident*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 73—79.
- Wittgenstein L., 1972, *Dociekania filozoficzne*, Warszawa.
- Zimbardo Ph., 1977, *Influencing attitudes and changing behavior*, London, Amsterdam, Ontario, Sydney, Addison-Wesley.
- Zimny Z., 1977, *Test R rozumienia i rozumowania*, Katowice.
- Zimny Z., 1984, *Odpowiedzialność obiektywna, subiektywna i społeczna*, „Przegląd Psychologiczny” 4, 785—812.

ROMUALD DERBIS

Outward Freedom of Action and Sense of Inward Freedom

SUMMARY

The paper contains a presentation of main results of the analysis of the concept of freedom of action. On this basis the writer suggests the reconciliation of a direct treatment of the freedom of action as a state of consciousness and an indirect one as a situational property. The notions of a degree of outward freedom belonging to a situation and a sense of inward one belonging to a man have been introduced. A degree of outward freedom is determined by a number of the situational properties which can be determined by a subject. A sense of an inward freedom is a consequence of an outward freedom and can result in definite changes of behaviour e.g. it can promote undertaking responsible actions.

Finally, it has been empirically stated that the relation of outward and inward freedom is linear with regard to individual and group actions. As a measure of a sense of inward freedom a degree of acceptance of situational properties expressed on the scale „I must — I should — it is due — it is necessary — I want” has been applied.